

ESSAYS

Op zoek naar de vergeten middenklassen*

Rineke van Daalen

Wie vlak na de Tweede Wereldoorlog werd geboren, groeide op in een wereld waarin sociale verschillen geleidelijk aan kleiner werden. Mensen hadden een optimistisch wereldbeeld. Ze namen de industriële revolutie als beginpunt, als een periode van grote en groter wordende ongelijkheid waarin twee klassen steeds verder uit elkaar waren gedreven en de klassentegenstellingen scherper werden. Maar daarna, vanaf het einde van de negentiende eeuw, nam de welvaart in West-Europese samenlevingen toe, werd het algemeen kiesrecht ingevoerd, maakten de vakbonden zich sterk voor betere arbeidsomstandigheden en een rechtvaardig arbeidsloon, en slaagden mensen erin om de nog bestaande ongelijkheid te dempen, door verzorgingsarrangementen en door een herverdelend belastingstelsel. De samenleving kreeg een meer egalitair, en vooral een meer open karakter. Onderwijs speelde daarin een belangrijke rol. De onderwijskansen van kinderen werden minder afhankelijk van hun herkomst en meer van eigen vermogens en eigen inzet. Het behaalde onderwijsniveau werd in toenemende mate een indicator voor iemands sociale positie, zozeer dat het een stenografische manier werd om iemands plaats in de maatschappelijke hiërarchie mee aan te duiden. Opleiding werd gebruikt als een pars pro toto voor de combinatie van inkomen, status en macht.

Tot eind jaren 1970 leek die ontwikkeling in de richting van grotere gelijkheid en van grotere gelijkheid in kansen de gewone gang van zaken te zijn, maar daarna kwam er een kentering (Piketty 2014; Kremer et al. 2014; Wilterdink 2015). Die voltrok zich allereerst op economisch gebied. De verschillen in inkomens en vermogen werden groter, en de langetermijnstudie van Thomas Piketty (2014) laat zien dat de toenemende economische gelijkheid – te beginnen bij de Eerste Wereldoorlog – een uitzondering vormde op een veel langer lopende trend van toenemende sociaaleconomische ongelijkheid, en dat blijkt ook voor Nederland het geval te zijn (Wilterdink 2015).

Inmiddels is het proces van denivellering in inkomens en vermogens al dertig jaar gaande. Het is duidelijk dat hier geen sprake is van een korte fluctuatie. Het is een ontwikkeling die een verdergaande meritocratisering in de weg staat: de overdracht van economisch kapitaal langs familielijnen dreigt het open karakter van de samenleving aan te tasten, de ongelijkheid in onderwijskansen wordt groter. Deze toename van sociale ongelijkheid past niet goed bij het egalitaire ethos dat na de Tweede Wereldoorlog dominant is geworden, en het is dan ook een bron van ernstige bezorgdheid. Het onderwerp krijgt veel maatschappelijke en politieke aandacht, en er is een stroom van wetenschappelijk onderzoek op gang

* Met dank aan Nico Wilterdink.

gekomen. Maar in die aandacht bevinden zich blinde vlekken, die het zicht op sociale ongelijkheid belemmeren. Onderzoekers hebben de neiging om hun blik vooral op 'hoog' en 'laag' te richten, en de middengroepen daarbij over het hoofd te zien.

Dat werd ik me bewust in mijn onderzoek naar het werk van mbo'ers. Het kostte me meer moeite om gegevens over deze middelbaaropgeleiden te vinden dan over hoog- en laagopgeleiden. Mbo'ers werden op verschillende manieren overgeslagen. Soms kwamen ze wel in de cijfers en de tabellen voor, maar niet in de analyse; soms waren ze onvindbaar omdat ze werden gelijkgesteld aan laagopgeleiden. Deze verwaarlozing van mbo'ers gaat samen met een manier van denken die in de publieke media en in het gewone spraakgebruik gangbaar is geworden: de gelaagdheid in westerse samenlevingen wordt voorgesteld als een tweedeling. Er gaat geen week voorbij of journalisten en wetenschappers doen verslag van een steeds scherper wordende kloof tussen groeperingen die soms als 'rijk en arm' worden aangeduid, soms als 'volk en elite', soms als 'hoog- en laagopgeleid'. Sociale ongelijkheid lijkt dan een eenduidig fenomeen te zijn, en het lijkt een uitgemakte zaak dat we in een dichotome maatschappij leven, met twee duidelijk te onderscheiden groeperingen – rijk/hoogopgeleid, arm/laagopgeleid. Volgens deze voorstelling wordt de sociale afstand tussen deze groepen steeds groter, gaan hun levensverwachtingen steeds meer uiteenlopen, wonen ze in verschillende buurten, leven ze in verschillende werelden en is de kans klein dat ze met elkaar trouwen. Het is een verontrustend beeld van de maatschappelijke hiërarchie, maar tegelijkertijd is het een al te schematische weergave van de sociale gelaagdheid.

Het is een simplificatie op twee met elkaar samenhangende manieren. Allereerst wordt deze tweedeling geconstrueerd door zich te richten op de uitersten van het sociale spectrum, waardoor de verhoudingsgewijs grote groep middelbaaropgeleiden uit zicht raakt – hun economische positie, hun gezondheidssituatie, hun culturele en politieke oriëntaties, hun sociale netwerken. Daarnaast suggereert het idee van een tweedeling een te eenduidig en te overzichtelijk beeld van de sociale gelaagdheid. Het lijkt dan alsof de verschillende dimensies van sociale ongelijkheid volledig met elkaar samenvallen. Kijk je wat beter, dan blijken de verhoudingen tussen klasse, status en macht grilliger patronen te vertonen, met ambivalenties en inconsistenties tussen sociale ongelijkheid op verschillende dimensies. Het beeld wordt nog complexer wanneer de ontwikkelingen op de verschillende dimensies in aanmerking worden genomen, die nu eens wel en dan weer niet met elkaar parallel lopen. Al die moeilijk te plaatsen aspecten van sociale ongelijkheid dreigen door het beeld van een tweedeling te worden glad gestreken.

Het beeld van een kloof tussen hoog en laag sluit aan bij een communis opinio, die nog eens wordt bekrachtigd door de berichtgeving in de publieke media. Die heeft vaak een minder voorzichtige toon dan in de oorspronkelijke publicaties is te vinden. De auteurs van *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (Bovens et al. 2014) vinden in Nederland bijvoorbeeld wel sociaal-culturele verschillen, maar anders dan in de Verenigde Staten treffen ze hier geen polarisatie tussen twee duidelijk afgebakende blokken aan. Hun terughoudende conclusie wordt in de media echter niet overgenomen, en het vraagteken achter de titel *Gescheiden werelden?* wordt al snel weggestreept.

In dit essay pleit ik ervoor om de 21e-eeuwse sociale ongelijkheid in alle breedte en diversiteit te onderzoeken, in alle grilligheid en veranderlijkheid. In het bijzonder wil ik een lans breken voor meer onderzoek naar middengroepen met een mbo-opleiding, onder andere naar het werk dat ze doen en naar de relaties die ze daar met anderen hebben. Ik noem ze met opzet niet 'de middenklasse', omdat die een brede en diffuse categorie vertegenwoordigt die zich slecht laat definiëren en afgrenzen. Ik open met enkele voorbeelden van onderzoek naar sociale ongelijkheid, waarin de aandacht van de onderzoekers uitgaat naar hoog en laag, met verwaarlozing van wat daartussen ligt. In de paragrafen daarna bespreek ik waarom het idee van een tweedeling de complexiteit van de hedendaagse sociale gelaagdheid geen recht doet. Ik eindig met enkele notities over de maatschappelijke positie van middelbaaropgeleiden en over het belang om daaraan aandacht te schenken.

Hoog- en laagopgeleid

De SCP/WRR-publicatie *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (Bovens et al. 2014) is een van de voorbeelden waarin de schrijvers welbewust hebben gekozen voor een gerichtheid op de twee uitersten in de maatschappelijke hiërarchie. Het onderzoek is opgezet vanuit een bezorgdheid over nieuwe vormen van maatschappelijke ongelijkheid, die niet corresponderen met de oude klassentegenstellingen en die zich niet laten benoemen als 'links' en 'rechts' of 'progressief' en 'conservatief'. De auteurs, verbonden aan universiteiten, de WRR en het SCP, beschouwen sociaal-culturele tegenstellingen als de meest relevante 'maatschappelijke scheidslijnen' van dit moment. Ze denken dan aan collectieve voorstellingen en idealen, aan maatschappelijke en politieke strijdpunten die te maken hebben met levensbeschouwing en identiteit. Ze gebruiken opleidingsniveau als een *proxy* voor sociaal-culturele verschillen en ze maken daarbij de volgende onderscheidingen: 'bij lager- en hogeropgeleiden gaat het meestal om lo tot en met vmbo respectievelijk hbo/wo, met weglating van het tussenniveau (mbo, havo, vwo)' (cursief RvD). Op die manier komen ze tot een vergelijking tussen twee sociaal-culturele 'families': de hoogopgeleide kosmopolitisch-universalisten en de laagopgeleide nationaal-particularisten. Ze geven aan dat beide families de uiteinden van een continuüm bezetten, en dat er ook grote middengroepen zijn (Bovens et al. 2014: 17). Dat laatste is inderdaad het geval, maar de auteurs zien geen reden om die middengroepen expliciet te onderzoeken. Waarom doen ze dat niet? Uit de schaarse gegevens over mbo'ers blijkt dat ze op verschillende gebieden een interessante positie innemen. Zo blijkt bijvoorbeeld dat de sociale netwerken waarin ze leven zowel naar boven als naar beneden een opener karakter hebben dan die van hoger- en lageropgeleiden (Volker, Andriessen en Posthumus 2014: 222). Dat gegeven roept interessante vragen op: nemen de middelbaaropgeleiden een schakelpositie in, tussen de twee uitersten? Bevin-den zij zich in wat anderen 'de kloof' noemen? De redacteuren van *Gescheiden werelden?* (2014) willen zich overigens in de toekomst meer op middengroepen

richten, en de WRR is op dit moment bezig met een onderzoek naar middengroeperingen, onder leiding van Godfried Engbersen.

Een ander recent boek waarin het midden weinig aandacht krijgt, is *Een kloof van alle tijden. Verschillen tussen lager en hoger opgeleiden in werk, cultuur en politiek*, onder redactie van Herman van de Werfhorst (2015). Die bundel onderzoekt of de schrille termen waarin over de kloof tussen hoog- en laagopgeleiden wordt gesproken wel gerechtvaardigd zijn. Met dat oogmerk vragen de auteurs zich af in hoeverre het onderwijs de afgelopen decennia de levensloop van mensen heeft bepaald, op het gebied van werk, cultuur en politiek. Is het wel waar dat de sociale afstand tussen hoog en laag in die periode steeds groter is geworden? Ook in die bundel ligt de nadruk op de uitersten in de opleidingshiërarchie, en komen lezers wel iets, maar niet veel over middelbaaropgeleiden aan de weet. Middelbaaropgeleiden komen er wel in voor – bijvoorbeeld als referentiegroep voor laagopgeleiden, of in tabellen. Maar ook als ze wel in de cijfers voorkomen, beperken de auteurs hun analyse tot een vergelijking tussen hoog- en laagopgeleiden.¹

Eerst dacht ik dat de tweedeling in het Nederlandse voortgezet onderwijs – tussen algemeen vormend voor wie daartoe de intellectuele vermogens bezit, beroepsggericht voor wie dat niet heeft laten blijken – debet was aan de gewoonte om het midden geen aandacht te geven. Maar het overslaan van het midden is niet voorbehouden aan Nederlanders. Dat blijkt uit het meest recente boek van Robert Putnam, *Our Kids. The American Dream in Crisis* (2015). Het boek gaat over de ongelijkheid in kansen in de Verenigde Staten, en ook Putnams perceptie is selectief. Hij maakt een vergelijking tussen kinderen die in rijke en in arme gezinnen opgroeien. Om precies te zijn vergelijkt hij Amerikanen die hoogstens high school hebben afgerond (een derde van de Amerikaanse bevolking), met Amerikanen met een college-achtergrond, vergelijkbaar met hoger onderwijs in Nederland (ook een derde van de Amerikaanse bevolking). Over het overgebleven derde deel van de Amerikanen, die in Putnams nogal vage termen ‘some post-secondary education’ heeft gevolgd (Putnam 2015: 45, 266), komen de lezers weinig te weten. Toch zou ik de vragen die Putnam voor hoog en laag stelt ook graag beantwoord willen zien voor de kinderen van middelbaaropgeleiden. Hoe vergaat het hen? Welke kansen hebben zij in het leven en hoe zijn die kansen de afgelopen tijd veranderd, in welke buurten en welke sociale netwerken leven zij? Putnams conclusies bevestigen de communis opinio, dat er in westerse landen tegenwoordig sprake is van een maatschappelijke tweedeling; van een kloof tussen rijke/hoogopgeleiden en arme/laagopgeleiden die in gescheiden werelden leven, en tussen wie de sociale afstand steeds groter wordt.

Dat demonstreert Martin Sommer in zijn bespreking van *Our Kids* in *de Volkskrant*. De lead-tekst van zijn artikel luidt: ‘Robert Putnam schetst een somber toekomstbeeld van Amerika. De kloof tussen arm of rijk, kansloos of succesvol,

1 De titel, *Een kloof van alle tijden*, verwijst naar het min of meer stabiel blijven van ‘de kloof tussen hoger- en lageropgeleiden’ gedurende de afgelopen vijftig jaar. Maar de uitdrukking *van alle tijden* is nogal ongelukkig gekozen. Die suggereert een onveranderlijkheid die de auteurs niet bedoelen, en die haaks staat op de spectaculaire langetermijntwikkelingen die zich de afgelopen honderd jaar op het gebied van onderwijs, onderwijsparticipatie en de functies van onderwijs hebben voltrokken.

alleenstaand of getrouwd, zal het land verder verscheuren' (Sommer 2015). Ook sommige politici stellen rijk en hoogopgeleid, en arm en laagopgeleid, aan elkaar gelijk. Ze construeren een kloof tussen hoog- en laagopgeleiden en kijken daarbij stelselmatig over de middengroepen heen. Zie bijvoorbeeld het bezorgde stuk dat Diederik Samsom naar aanleiding van *Gescheiden werelden?* schreef: 'Verschil tussen arm en rijk wordt onwrikbaar [...] Wij sociaal-democraten moeten de scheidslijnen tussen hoog- en laagopgeleiden opheffen' (Samsom 2015).

Deze manier van kijken draagt een angst in zich voor een terugkeer naar de sociale verhoudingen uit de vroege industrialisatie. Kijk bijvoorbeeld naar de titel van Martin Sommers stuk: 'Tweedeling is terug van weggeweest'. Die suggereert een teruggang naar de samenlevingsstructuur van anderhalve eeuw geleden, met globaal twee sociale klassen: een arm proletariaat en een rijke burgerij. Dezelfde suggestie wordt gewekt door de voorkant van *Gescheiden werelden?*, waarvoor een schildering van George Grosz is gekozen, die mede bekend is vanwege zijn karikatuurale verbeelding van extreme ongelijkheid in het Berlijn van de jaren twintig. Toch hoeft je maar om je heen te kijken om te zien dat de maatschappelijke verhoudingen van nu heel anders zijn dan die van toen. Om een paar in het oog lopende verschillen te noemen: het gemiddelde welvaartsniveau is toegenomen, de verzorgingsstaat is uitgebreid, de politiek is gedemocratiseerd, het gemiddelde onderwijspeil is gestegen, en daarbinnen is het aantal hoogopgeleiden relatief toegenomen. De groei van de economische ongelijkheid heeft de oude machts- en gezagsverhoudingen dan ook niet teruggebracht, de omgangsvormen zijn niet – over de hele linie – hiërarchischer geworden. De auteurs van *Gescheiden werelden?*, van *Een kloof van alle tijden*, en van *Our Kids* zullen waarschijnlijk de eersten zijn om dit te beamen, maar door hun werkwijze bevestigen en bevorderen ze een polariserend en dichotoom beeld van de sociale stratificatie.

Sociale gelaagdheid vanuit sociologisch perspectief

Wat onderzoekers over sociale ongelijkheid concluderen, is afhankelijk van de dimensies van sociale ongelijkheid die ze in hun beschouwing betrekken, de samenlevingseenheid die ze bekijken, de periode waarover hun onderzoek gaat, de groeperingen waarop ze hun blik richten en de criteria waaraan ze sociale ongelijkheid afmeten. In de discussies over sociale ongelijkheid worden deze punten zelden gespecificeerd, en dat werkt verwarring in de hand. Die verwarring wordt nog groter wanneer het gaat over ontwikkelingen: in een bepaalde periode kan ongelijkheid op de ene dimensie groter worden, en op een andere juist kleiner (Wilterdink 2006: 5-26).

Ongespecificeerde discussies over sociale ongelijkheid doen aan deze punten geen recht, temeer niet omdat de sociale stratificatie er de afgelopen eeuw niet duidelijker op is geworden – onder andere door de combinatie van een uitdijende middenklasse en een groeiende inkomens- en vermogensongelijkheid. De verschillende dimensies van klasse, macht en status blijken niet steeds met elkaar te corresponderen. Klassen laten zich niet goed afbakenen, klassentegenstellingen zijn vloeiend geworden. Er is een vaag omgrensde en heterogene middenklasse ont-

staan, waarin het aantal kleine zelfstandigen en hogeropgeleide beroepsbeoefenaars is toegenomen (Wilterdink, 2015: 386).

Het is dan ook misleidend om te spreken van een dichotome klassenstructuur of van een trend in die richting. Hoe je de sociale stratificatie in Nederland in de 21e eeuw ook wilt typeren, de maatschappelijke kansen en voorkeuren van mensen laten zich niet reduceren tot een tweedeling in hoog en laag. Het omgekeerde van wat Karl Marx verwachtte is gebeurd: de samenleving heeft zich niet tot twee sociale klassen uitgekristalliseerd, de beroepen in het midden zijn in de loop van de twintigste eeuw verder uitgebreid en zijn gevarieerder geworden. Met de opkomst van grootschalige en bureaucratische organisaties, onder andere verzorgingsinstellingen, heeft de arbeidsverdeling zich in de twintigste eeuw verder ontwikkeld en is de differentiatie in beroepsgroepen en in sociale lagen er alleen maar groter op geworden.

Dat complexe beeld van de sociale gelaagdheid komt ook naar voren in *Vershil in Nederland* (Vrooman et al. 2014). De auteurs baseren zich bij hun indeling op verschillende soorten kapitaal – economisch, sociaal, cultureel en persoonskapitaal – en ze vragen zich af of deze vier kapitaalvormen met elkaar samenvallen. De auteurs komen tot een indeling met zes groeperingen, die ze rangschikken naar totaalkapitaal, de optelsom van elk van de afzonderlijke kapitaalvormen: de gevestigde bovenlaag (15% van de bevolking); de jongere kansrijken (13%); de werkende middengroep (27%); de comfortabel gepensioneerden (17%); de onzeker werkenden (14%); het precariaat (15%). Ze spreken pas van sociale klassen wanneer een bevolkingsgroep op alle kapitaalvormen een consistente positie inneemt, en wanneer bovendien sprake is van een bekrachtiging van die positie door sociale segregatie, identificatie met de eigen groep, institutioneel onderscheid, afwijkende opvattingen en organisaties om die opvattingen uit te dragen. Uitgaande van deze criteria zijn alleen de bovenste en de onderste laag als sociale klassen te beschouwen. De andere vier groeperingen blijken wel op basis van hun kapitaal van elkaar te onderscheiden, maar hun positie op de verschillende kapitaalladders is wisselend. De auteurs nemen wel een lichte cesuur waar tussen de twee onderste groeperingen en de rest. Ze spreken van een ‘zachte’ tweedeling – 29% van de bevolking bevindt zich aan de negatieve kant van de streep, 72% aan de positieve kant (Vrooman et al. 2014: 311-316).² Die brede benadering brengt de rommeligheid van de sociale gelaagdheid in het Nederland van nu aardig in beeld.

Het idee van een tweedeling van de samenleving gaat samen met de verwachting dat ‘het midden’ zal eroderen, maar zo geformuleerd is die bewering te algemeen. Welke groep wordt daarmee bedoeld? Als Anthony Giddens het in zijn boek *Sociology* (2001: 290 e.v.) over ‘de middenklasse’ heeft, wijst hij op de verscheidenheid aan beroepen die onder die noemer zijn te rangschikken. Die variatie is zo groot dat hij het beter vindt om van ‘de middenklassen’ in meervoud te spreken. Leerkrachten, medici, verplegers, mensen in verschillende delen van de dienstensec-

2 Die procentuele indeling correspondeert overigens met de volgende opleidingspercentages: dertig procent van de Nederlandse bevolking beschikt niet over een startkwalificatie, zeventig procent heeft een mbo-opleiding of hoger dan dat.

tor, advocaten, medisch fotografen, ICT-medewerkers, fietsenmakers, mediama-nagers – dit hele essay zou te vullen zijn met een lijst van beroepen die onder die noemer vallen. Voor een deel van die beroepen is een mbo-opleiding op niveau 3 of 4 vereist, voor andere beroepen moeten de beoefenaren hoger beroepsonder-wijs of een academische opleiding hebben afgerond. De meerderheid van de beroepsbevolking in West-Europese samenlevingen oefent een van deze beroepen in het midden uit en behoort zo gerekend tot ‘de middenklassen’. Vanzelfsprekend is een zo groot gezelschap heterogeen, qua opleiding en economische posi-tie, qua klassenbewustzijn, omgangsvormen, affectuïshouding, culturele oriën-taties en belangstelling. Die heterogeniteit maakt ‘middenklasse’ lastig als analyti-sche categorie. Om die reden ontwerpen sommige sociologen een eigen stratifica-tiemodel, zoals Nico Wilterdink, die in het boek *Samenlevingen* (2012: 186, 187) uitgaat van vijf verschillende sociale klassen, waartussen vage en vloeiende grenzen bestaan.³

Verwarring over sociale klassen en over ‘het midden’ vormt overigens geen belet-sel om met groot gemak en onbekommerd over ‘de middenklasse’ te spreken. Viceminister-president Lodewijk Asscher doet dat bijvoorbeeld in zijn Willem Drees-lezing (2015). Hij geeft ‘de middenklasse’ de hoofdrol in zijn verhaal, maar het is niet goed duidelijk wie hij daarmee bedoelt. Eén keer verwijst hij naar Jan Modaal, en geeft daarmee een vage aanduiding in termen van inkomens.

De grilligheid van klasse, status en macht

Niet alleen sociologen hebben moeite met de gevarieerde en dubbelzinnige feno-menen die onder de noemer van sociale ongelijkheid zijn te rangschikken, en die zich soms wel en soms niet in dezelfde richting lijken te bewegen. Iedereen blijkt daarmee te worstelen. De meerduidigheid van hedendaagse klasse-, status- en machtsverhoudingen doet zich op alle terreinen voor. Deze vertaalt zich op aller-lei manieren in de ervaringen van mensen, in hun interacties, hun ideeën en hun gevoelens. Vergeleken met de eerste helft van de 20e eeuw zijn hiërarchische ver-houdingen minder duidelijk geworden en gezagsverhoudingen minder vanzelf-sprekend. Het scala aan omgangsvormen is gevarieerder geworden, in gedragin-gen doen zich meer ambivalenties voor, die gepaard gaan met verwarring en onwetendheid over sociale lagen en sociale klassen.

In mijn eigen onderzoek kwam ik bijvoorbeeld mensen tegen die weinig idee had-den van de sociale gelaagdheid. Een van mijn respondenten, iemand die een goed-lopend beveiligingsbedrijf had, zag mensen die kantoorwerk verrichten bijvoor-beeld als een homogeen gezelschap, dat volkomen onterecht allerlei privileges zou hebben. Zo dacht hij dat alle kantoormensen een leaseauto zouden bezitten, dat

3 Wilterdink onderscheidt een rijke bovenlaag, de economische elite die maar een paar procent van de bevolking omvat; de ondernemersklasse, waarbinnen grote inkomensverschillen bestaan; de professionele, hoogopgeleide en hoogsalarieerde middenklasse; een werknemersklasse of arbeidersklasse, waartoe Wilterdink hoofd- en handarbeid rekent, met een inkomen omstreeks modaal; de onderklasse met een marginale economische positie – ongeschoold, langdurig werk-loos, arbeidsongeschikt.

niemand van hen vroeg zou hoeven op te staan of 's avonds zou moeten werken – dingen die hij als onaangenaam beschouwde en die hij zelf wel moest doen.

Verwarring over sociale klassen blijkt ook uit onderzoek van Gwen van Eijk (2011). Zij onderzocht hoe mensen anderen en zichzelf in de sociale hiërarchie plaatsen. Mensen blijken dat lastig te vinden. Zij zijn zich bewust van de verschillende dimensies op basis waarvan zij anderen en zichzelf in een bepaalde sociale klasse kunnen indelen, en ze zien dat die niet altijd met elkaar correleren. Sommigen delen ze op de ene dimensie als hoog in, en op de andere als laag. Iemand met een hoge opleiding, een brede belangstelling en prachtig pianospel kan er financieel slecht voorstaan, terwijl een groot sporttalent zonder veel scholing veel geld kan verdienen. Van Eijks respondenten hebben egalitaire idealen, ze ervaren 'ongemak' naar beneden en ze bekijken laaggeplaatsten niet vanzelfsprekend als slechter. Ze zien de waardigheid van mensen als iets dat losstaat van hun maatschappelijke positie en prestige (vgl. Elshout 2016). Een arm iemand kan er positief uitkomen, een rijk iemand negatief. Gelijkheid, gelijkwaardigheid en tolerantie – die idealen vormen hun referentiekader. Ze hebben in hun dagelijks leven voortdurend met sociale ongelijkheid te maken, maar ze ervaren maatschappelijke verschillen als pijnlijk. Ze spreken er liever niet over, ze vermijden woorden als 'hoog', 'laag' en 'sociale klasse' en ze maken gebruik van verhullende termen. Tot een zelfde conclusie kwamen Ali de Regt en Don Weenink in hun onderzoek onder ouders die hun kinderen naar particuliere scholen stuurden. Voor hun kinderen was alleen het beste goed genoeg, maar tegelijkertijd was gelijkheid voor hen de norm. Gevoelens van superioriteit pasten daar niet in, evenmin als verheffing (De Regt en Weenink 2003: 199).

Vergelijkbare ambivalenties kwamen naar voren in het proefschrift van Marcel van den Haak, over perceptie, waardering en het in de praktijk brengen van hiërarchieën van culturele smaak. Van den Haak constateerde dat mensen er egalitaire idealen op nahouden, maar dat de meesten tegelijkertijd het bestaan van een hiërarchie in culturele smaak erkennen. Daarin zijn ze echter tweeslachtig, en ze vermijden daarom begrippen als hoge en lage cultuur, of goede en slechte smaak. Ook blijken ze in hun percepties een andere logica te hanteren dan wanneer ze culturele smaken in de praktijk brengen (Van den Haak 2014). Overigens laat Giseline Kuipers in haar oratie zien (2010) dat de combinatie van gelijkheidsdenken en een omfloerste omgang met statuskwesities het principe van *trickle down*, van de verticale spreiding van standaarden, smaken en praktijken bemoeilijkt. Zo blijken informele egalitaire codes onbedoeld tot subtiele vormen van uitsluiting te leiden, waardoor de verschillende sociale lagen verder van elkaar verwijderd raken.

Het is de vraag of bovenstaande ambivalenties en het daarbij behorende egalitaire ethos in de toekomst zullen blijven bestaan, wanneer de economische ongelijkheid verder zal toenemen. Gelijkheidsidealens zijn de afgelopen decennia aan fluctuaties onderhevig geweest. Onderzoek dat in Nederland plaatsvond op de drempel van de denivellering, in 1980, laat bijvoorbeeld zien dat in die tijd niet alleen mensen met een laag inkomen, maar ook welgestelden egalitaire idealen hadden (Szirmai 1982). In de decennia daarna, toen de economische ongelijkheid groter werd, raakten mensen gefascineerd door rijkdom. Vol bewondering keken ze naar

beroemde rijken en naar de manier waarop rijke mensen leven. Die waren er toch maar in geslaagd om de kansen te pakken die het kapitalisme aan ondernemende personen te bieden had. Die bewondering is er nog steeds, maar deze wordt in de 21e eeuw getemperd door verontwaardiging over de zelfverrijking, fraude en verspilling van overheidsmiddelen die toen aan het licht kwamen. Na de crisis van 2008 is de verontwaardiging nog groter geworden en klinkt de roep om meer regulering en toezicht steeds luider (Wilterdink 2015: 392).

De complexe structuur van sociale ongelijkheid manifesteert zich ook in weinig eenduidige en dubbelzinnige interacties en omgangsvormen. De manieren van mensen zijn minder stijf en strikt geworden, de regels liggen minder vast, en mensen kunnen kiezen uit meer gedrags- en gevoelsalternatieven. 'Informalisering' is de term die Cas Wouters (1990) heeft bedacht voor deze verschuivingen in gedrags- en affectregulering. Het is de vraag wat er zal gebeuren wanneer de economische ongelijkheid blijft groeien. Zal deze trend in de richting van informalisering daardoor worden beïnvloed?

Over de middelbaaropgeleiden

Het is afhankelijk van belangstelling en politieke voorkeur of mensen naar hoog, laag of midden kijken, of dat ze de sociale verhoudingen van hoog tot laag en in alle breedte in aanmerking nemen. Maar eenmaal gemaakt heeft de keuze van een perspectief belangrijke consequenties voor wat onderzoekers, beleidsmakers en anderen zien.

Wat blijft er verborgen wanneer mbo'ers worden overgeslagen? Op die vraag zijn veel verschillende antwoorden te geven, vanuit wetenschap, politiek en beleid, vanuit onderwijs, arbeidsmarkt, gezondheidszorg en nog veel meer. In mijn antwoord hieronder zal ik me beperken tot mijn eigen onderzoek naar het middelbaar beroepsonderwijs en naar de werkzaamheden die middelbaaropgeleiden uitoefenen.

Wie het sociale landschap versimpelt tot een tweedeling loopt het risico geen oog te hebben voor de diversiteit die in dat werk is aan te treffen. Een voorbeeld is te vinden in *Vershil in Nederland* (Vrooman et al. 2014). De auteurs daarvan gebruiken een subtiel en ingewikkeld stratificatiemodel, maar wanneer ze het over ontwikkelingen in de banenstructuur hebben, worden ze in hun uitspraken beperkt door de al te globale benadering van het onderzoek waarop zij zich baseren (Josten 2010, Ter Weel 2012). In door hen geciteerde onderzoeken vegen de onderzoekers mbo'ers en vmbo'ers bij elkaar, wat inzicht in de beroepskansen van die groepen afzonderlijk belemmert. Hoe is bijvoorbeeld te interpreteren dat het percentage banen op vmbo- en mbo-niveau daalde, terwijl dat van ongeschoold werk gelijk bleef (Vrooman et al. 2014: 82-84)? Wie na het vmbo de arbeidsmarkt opgaat, heeft geen startkwalificatie. Het werk dat deze schoolverlaters gaan doen, wordt dan ook beschouwd als 'ongeschoold werk'. Wat wordt dan bedoeld met 'vmbo-banen', hoe verhouden die zich tot 'ongeschoold werk'? En wat te doen met een algemene aanduiding als 'mbo-banen'? Die categorie zegt weinig wanneer geen onderscheid wordt gemaakt naar mbo-niveau.

Het weglaten van de middelbaaropgeleiden staat voor een gebrek aan erkenning dat in het verlengde ligt van de laatdunkende manier waarop over middelbaar beroepsonderwijs wordt gedacht en gesproken. Het vormt een bekrachtiging van de achterhaalde scheidslijn in het Nederlandse voortgezette onderwijs: tussen laaggewaardeerde beroepsgerichte en hooggewaardeerde algemeen vormende scholing. Dat onderscheid en die waardering zijn ontstaan in de beginjaren van de ambachtsschool en de huishoudschool, maar in de hedendaagse schoolse praktijk blijkt een tweedeling tussen 'praktisch' en 'theoretisch' onderwijs steeds minder bruikbaar te zijn. De beroepen waarop leerlingen op het mbo worden voorbereid, vragen tegenwoordig meer algemene vorming dan vroeger, de eisen aan sociale omgang, emotiebeheer en uiterlijke verschijning zijn hoger geworden, digitale kennis en vaardigheden zijn in ieder werk noodzakelijk. Aandacht voor de veelzijdige vakkundigheid van middelbare beroepen is noodzakelijk om het mbo-onderwijs goed te kunnen inrichten. Welke kwaliteiten hebben middelbaaropgeleiden bij hun beroepsuitoefening nodig? Hoe kunnen jonge mensen op mbo-scholen zodanig worden toegerust dat ze de arbeidsmarkt zo stevig mogelijk betreden en dat ze in hun latere loopbaan zo min mogelijk kwetsbaar zullen zijn?

Belangstelling voor die beroepen mag zich dan ook niet beperken tot de dreigende verdwijning ervan, ten gevolge van automatisering en robotisering. Dat zijn zeker belangrijke onderwerpen, maar minstens zo belangrijk zijn de vernieuwingen in bestaande mbo-beroepen en het ontstaan van nieuwe mbo-beroepen: alle reden om daar onderzoek naar te doen. In *Gewoon werk. Over vakmanschap in het verwaarloosde midden* (2014) heb ik daarmee een begin gemaakt. Ik bekeek het werk van mbo'ers op de werkvloer, hun dagelijkse verrichtingen en de sociale verhoudingen waarin ze zich bewegen. In latere artikelen (2015a, 2015b) heb ik de levendige belangstelling voor moderne ambachten verbonden met de modernisering van mbo-beroepen. Een van mijn conclusies is dat sociale en emotionele kwaliteiten er in veel van deze beroepen meer toe zijn gaan doen, naast digitale kennis en vaardigheden. Middelbaaropgeleiden doen hun naam eer aan. Ze fungeren als bruggenbouwers, koppelaars en vertalers, tussen mensen die op verschillende plaatsen in de hiërarchie van een organisatie aan het werk zijn of die verschillende disciplines vertegenwoordigen. Ze pendelen tussen onderzoek, klanten en productie, tussen ontwerp en productie, tussen verschillende specialismen, tussen academici en patiënten of producenten. Ze vormen de schakel tussen beroepsgroepen op verschillende niveaus, en tussen beroepsgroepen en klanten of patiënten. Hun taken zijn voorbereidend en assisterend, en soms behoort ook de nazorg tot hun werk.

Middelbaaropgeleiden vormen een divers gezelschap dat zich niet goed naar onderen of naar boven laat afgrenzen. Ze vormen een heterogeen gezelschap, qua vermogens en beroepsmogelijkheden, en dus ook qua maatschappelijke positie. Wat betreft kwetsbaarheid op de arbeidsmarkt zijn leerlingen met een diploma op het niveau van mbo 1 of 2 vergelijkbaar met laaggeschoolden, met mensen zonder startkwalificatie, terwijl de meeste leerlingen met een mbo 3- en mbo 4-diploma met hbo'ers zijn te vergelijken – 75% van alle mbo-leerlingen rondt mbo op deze hogere niveaus af. Wie inzicht in de beroepsmogelijkheden van middelbaaropgeleiden wil krijgen, kan niet om deze onderscheidingen heen. Ook in hun gedrag

zijn de middelbaaropgeleiden niet goed in één hokje te plaatsen. De mensen die ik heb onderzocht, de meesten werkend op mbo 3- of mbo 4-niveau, gedragen zich op de werkvloer niet als onderdanige ondergeschikten. Het zijn zelfbewuste mensen die even gemakkelijk met de verplegers en de dokters omgaan als met de distributeurs van huishoudelijke artikelen.

De groei van de inkomens- en vermogensverschillen van de afgelopen dertig jaar heeft de middenklassen niet doen verdwijnen. Nog steeds is sprake van een verdergaande differentiatie van het midden, die overigens gepaard gaat met een groeiend onbehagen tegenover de allerrijksten. Dat verzet komt overeen met breed gedeelde normen van rechtvaardigheid en met de egalitaire omgangsvormen die daarbij horen, maar het is niet zo duidelijk welke groepen daarbij tegenover elkaar staan. Politici en journalisten zijn op zoek naar nieuwe scheidingslijnen en naar nieuwe noemers om deze partijen in onder te brengen: 'het volk en de elite' of 'het volk en de grachtengordel', 'hoger- en lageropgeleiden'. Maar deze aanduidingen zijn vaag, de groepen zijn niet goed af te grenzen en het blijft onduidelijk wie eronder vallen. Om die complexe verhoudingen in de hedendaagse sociale stratificatie theoretisch te kunnen begrijpen, en om daarvoor op verschillende terreinen een handelingsperspectief te kunnen ontwikkelen, is onderzoek nodig van hoog, laag én midden, in onderling verband, en in alle diversiteit en in alle grilligheid.

Literatuur

- Asscher, L. (2015) *Naar een nieuw sociaal contract: over de waarde van de middenklasse* (Willem Dreeslezing 24 september 2015). Op 14 oktober 2015 ontleend aan www.willemdrees.nl/wp-content/uploads/2011/12/Willem-Drees-lezing-door-Lodewijk-Asscher.pdf.
- Bovens, M., P. Dekker en W. Tiemeijer (red.) (2014) *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Collins, R. (2004) *Interaction Ritual Chains*. Princeton: Princeton University Press.
- Daalen, R. van (2010) *Het vmbo als stigma. Lessen, leerlingen en gestrande idealen*. Amsterdam: Augustus.
- Daalen, R. van (2014) *Gewoon werk. Over vakmanschap in het verwaarloosde midden*. Amsterdam: AMB.
- Daalen, R. van (2015a) Liefde voor het ambacht. Op 21 oktober 2015 ontleend aan rinekevandaag.nl/2015/03/25/liefde-voor-het-ambacht.
- Daalen, R. van (2015b) Modern ambacht. Op 21 oktober 2015 ontleend aan rinekevandaag.nl/2015/06/29/modern-ambacht.
- Eijk, G. van (2011) Klassenverschillen in Nederland: percepties, ontkenning en moraliteit. *Sociologie*, 7(3): 248-269.
- Elshout, J. (2016) *Roep om respect. Ervaringen van werklozen in een meritocratiserende samenleving*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, proefschrift.
- Giddens, A. (2001) *Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Haak, M.A. van den (2014) *Disputing about Taste. Practices and Perceptions of Cultural Hierarchy in the Netherlands*. Universiteit van Amsterdam, proefschrift.

- Josten, E. (2010) *Minder werk voor laagopgeleiden? Ontwikkelingen in baanbezit en baanwaarde 1992-2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kremer, M., M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) (2014) *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kuipers, G. (2010) De fiets van Hare Majesteit. Over nationale habitus en sociologische vergelijking. *Sociologie*, 6(3): 3-26.
- Piketty, T. (2014) *Kapitaal in de 21ste eeuw*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Putnam, R.D. (2015) *Our Kids. The American Dream in Crisis*. New York: Simon en Schuster.
- Regt, A. de en D. Weenink (2003) *Investeren in je kinderen. Over de keuze voor particulier onderwijs in Nederland*. Amsterdam: Boom.
- Samsom, D. (2015) Verschil tussen arm en rijk wordt onwrikbaar. *De Volkskrant*, 7 februari.
- Sommer, M. (2015) Tweedeling terug van weggeweest. *De Volkskrant*, 18 april.
- Szirmai, A. (1982) Nivelleringsethos, *Sociologisch Tijdschrift*, 9(2): 175-211.
- Volker, B., I. Andriessen en H. Posthumus (2014) Gesloten werelden? Sociale contacten tussen lager- en hogeropgeleiden. In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid, 217-234.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (2014) *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Weel, B. ter (2012) *Vraag naar hoogopgeleiden stijgt verder. Banen in het midden onder druk*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Werfhorst, H. van de (red.) (2015) *Een kloof van alle tijden. Verschillen tussen lager en hoger opgeleiden in werk, cultuur en politiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wilterdink, N. (2006) Trends in ongelijkheid. In: C. Brinkgreve en R. van Daalen, *Over gelijkheid en verschil*. Apeldoorn: Het Spinhuis, 5-26.
- Wilterdink, N. (2012) Stratificatie. In: N. Wilterdink en B. van Heerikhuizen, *Samenlevingen*. Groningen: Noordhoff, 173-207.
- Wilterdink, N. (2015) *Vermogensongelijkheid in Nederland. Ontwikkelingen sinds 1850* (herziene editie). Amsterdam: Arbeiderspers.
- Wouters, C. (1990) *Van minnen en sterven, informalisering van omgangsvormen rond seks en dood*. Amsterdam: Bert Bakker.